

<https://doi.org/10.38129/Ann.Yur.Ist.2021.5.2.37>

УДК 340.153. 94:128](474.5)"14/15"

ЖИТТЯ ЗЕМНЕ І ВІЧНЕ
У ЛИТОВСЬКО-РУСЬКІЙ ПРАВОВІЙ ПСИХОЛОГІЇ XV-XVI СТОЛІТЬ
ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ІНСТИТУТУ ЗАПОВІТУ

СВІТЛАНА КОВАЛЬОВА (Миколаїв, Україна) *

Відтворення об'єктивної картини історії вітчизняного права донедавна пов'язувалося переважно з вивченням його *основних інститутів*. Однак, *встановлення глибинного змісту та сутності правових інститутів неможливе без урахування того соціального, політичного, економічного, ідеологічного, культурного контексту, що зумовлює, а відтак конструює і детермінує правову реальність, в якій ці інститути і знаходять об'єктивацію*. До того ж, варто мати на увазі, що онтологія правового інституту не вичерпується сукупністю закріплених у джерелах права відповідних правових норм. Не менше значення мають також його відображення у правосвідомості (індивідуальній і колективній) та реалізація у правовідносинах. Тож урахування вказаних вимірів буття правового інституту здатне розширити дослідницькі горизонти, зокрема, і для істориків права.

Сказане повною мірою стосується історії інституту заповіту. Вітчизняному праву він відомий принаймні з часів Руської Правди, однак детального розроблення отримав лише у Статутах Великого князівства Литовського. Внеском у встановлення загального змісту і основних рис цього інституту литовсько-руського права XV-XVI ст. є праця І. Бойка¹. Н. Білоус зосередила увагу на заповітах київських, волинських, луцьких, острозьких міщан XVI-XVII ст.², надавши текстологічний та джерелознавчий аналіз заповітів. У праці В.

¹ Бойко І. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX-XX ст.). Львів: Видавн. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 904 с.

² Білоус Н. Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII ст. К.: «Простір», 2011. 200 с.; Білоус Н. Заповіти луцьких міщан кінця XVI – першої половини XVII ст. Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник ЛДІКЗ. 2011. Вип. 7. С. 191-203; Білоус Н. Тестаменти волинських міщан XVII ст.: джерелознавчий аналіз. Студії і

Зелецької висвітлено питання спадкування рухомого майна у заповітах руського населення Речі Посполитої XVI–XVIII ст. православного та уніатського віросповідання³. У дисертаційному дослідженні О. Вінниченко проаналізовані шляхетські заповіти XVIII ст., але надано їй огляд історії розвитку інституту заповіту у XVI–XVII ст.⁴. Попри солідність та ґрунтовність наукового доробку цих дослідників і дослідниць, дозволимо собі зауважити, що науковий потенціал питання не вичерпаний. Дана розвідка ставить **за мету** встановити ті соціокультурні, політико-правові, ідеологічні реалії XV–XVI ст., які вплинули на розвиток інституту заповіту в литовсько-руському праві та визначили характер і особливості цього інституту в аспекті його відображення у правосвідомості населення Великого князівства Литовського.

Для середньовічної людини релігія являла собою не лише систему догматів і вірувань: вона була тим онтологічним і аксіологічним простором, в якому тільки і могло відбуватися саме існування людини – і у земному, скороминущому, і у вічному світі. Тож підготовка до вічного життя, яке настане по закінченню земного шляху, становила важливу складову індивідуального і суспільного буття, оскільки церковні догмати стверджували, що вічне блаженство після смерті уготоване тільки тим вірянам, хто врятував свою душу. Втім церковні авторитети стверджували, що спасіння душі не гарантувалося ані добрими справами, ані побожністю, оскільки гріховна природа людини робила її іграшкою в руках диявола, чий підступи людина не завжди була здатна навіть усвідомити. Францисканський проповідник Бертольд Регенсбурзький у XIII ст. заявляв, що шанси на спасіння мала одна людина проти 100 тисяч тих, на кого чекало пекло⁵. Тож відчуття хиткості світу, постійної небезпеки, породжене відсутністю впевненості у майбутньому житті, як земному, так і вічному,

матеріали з історії Волині. Кременець: Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник, 2012. С. 291–303; Білоус Н. Тестамент острозького і дубенського міщанина Олександра Дзуси 1667 р. Острозька давнина. Науковий збірник. 2016. Вип. 5. С. 152–158; Білоус Н. «Визнаваю сим моим тастаменътом и остатнею волею своею». Тестаменти волинських міщанок кінця XVI–XVII ст. Соціум. Альманах соціальної історії. 2017. Вип. 13-14. С. 127–160.

³ Zielecka W. Majątek ruchomy w testamentach duchownych obrządków wschodnich w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku. Ресурс: <http://docplayer.pl/19565245-Majatek-ruchomy-w-testamentach-duchownych-obrzadkow-wschodnich-w-rzeczypospolitej.html>

⁴ Вінниченко О. Шляхетські заповіти в реляційних книгах Львівського та Перемишльського гродських судів першої половини XVIII ст. як історичне джерело. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2009. 20 с.

⁵ Ле Гофф Ж. Цивілізація середньовікового Запада М.: Прогресс, 1992. С. 302.

робило *страх домінуючою емоцією у психології середньовічної людини.*

За уявленнями раннього середньовіччя, на спасіння могли сподіватися переважно ченці, за душі яких обов'язково мала молитися братія. Джерела свідчать, що принаймні серед соціальної верхівки була поширеною практика постригу в ченці перед смертю з метою досягти спасіння душі. Крім молитов монастирської спільноти, постриг гарантував потрапляння душі до Раю, оскільки, згідно з християнськими догматами, остання воля людини мала вирішальне значення для спасіння душі⁶. Постриг супроводжувався передачею майна особи монастирю, що сприяло істотному зростанню монастирських багатств. Тож церква мала щонайменше два стимули для збільшення кола осіб, які могли забезпечити собі посмертні молитви та служби за власну душу і таким чином досягти спасіння: з одного боку, турбота про спасіння пастви, з іншого, – прагнення збільшити прибутки, котрі ставали додатковим важелем впливу на перебіг змагань зі світською владою за політичне лідерство. Засобом для вирішення обох завдань став дозвіл передавати майно церкві через заповіт без попереднього постригу в ченці. Відповідні норми санкціонували і католицька, і православна церкви.

Таким чином, заповіт у середньовічній свідомості з XII ст. набував не лише *юридичного*, а насамперед *ціннісного* значення як дієвий спосіб збільшити шанси особи на спасіння душі, яке, з точки зору канонічного права, безпосереднім чином залежало від щедрості спадкодавця по відношенню до церкви. Таке переконання у психології середньовічної людини абсолютно корелювалося з давньою ментальною матрицею обміну дарунками, згідно з якою кожний дарунок передбачає відповідь у вигляді віддарунку⁷. Відтак, передаючи майно Божій церкві, вірянин розраховував на отримання у відповідь спасіння душі після смерті. Згодом уявлення про те, що молитви, заупокійні служби та дарунки, здійснювані ближніми, здатні сприяти спасінню душі, екстраполювалося і на корпорації мирян. Спадкоємцями стали призначати не лише церкви та монастирі, а й рідних та близьких, розраховуючи на те, що вони замовлятимуть поминальні служби за душу спадкодавця⁸.

⁶ Эйкен Гейнрих. История и система средневекового мирозерцания. Пер. с нем. В.Н. Линд. СПб.: Типография М.И. Акинфиева, 1907. С. 494.

⁷ Див.: А. Гуревич. Категории средневековой культуры. Изд. 2-е, испр. и доп. М.: Искусство, 1984. С. 228–246.

⁸ Ястребицкая А. Общие верования, общие страхи, общие одержимости. Средневековая Европа глазами современников и историков. Книга для чтения в пяти

Канонічне право католицької церкви оголосило заповіт невід'ємною складовою «мистецтва доброї смерті» (*ars bene moriendi*), обов'язковим релігійним ритуалом; санкцією за його невиконання було відлучення від церкви⁹. Православна церква не займала настільки радикальної позиції щодо обов'язковості заповіту, але *цей інститут був органічно вкоріненим у візантійську правову психологію, тож поширювався на православні країни через візантійські релігійні, культурні, правові впливи*. Як наслідок, практика заповітів у середньовічній Європі, у тому числі на руських землях¹⁰, з XII–XIII ст. поширилася серед всіх соціальних станів. Відтак у XIV–XV ст., переважно завдяки впливу правових традицій руських (українських та білоруських) земель, заповіт у Великому князівстві Литовському вже являв собою уповні сформований інститут.

Заповіт обов'язково містив інтитуляцію, в якій вказувалося на ім'я та титулатуру спадкодавця. Для правової психології мешканця Великого князівства Литовського XV ст. заповіт («духовна грамота») був не лише прагматичним розпорядженням щодо долі свого майна на випадок смерті, а й сакральним свідченням глибокої віри та моральних чеснот особи, яка, готуючись до зустрічі з Творцем, вчасно замислилася над найважливішими для християнина питаннями, усвідомивши швидкоплинність земного життя. Тож обов'язковими структурними частинами заповіту були інвокація – звернення до Бога та святих, і аренга – свідчення благочестивих роздумів заповідача. Так, у духовній грамоті київського князя Андрія Володимировича, датованій 16 червня 1446 р., сформульовані причини, що спонукали його укласти заповіт: відвідавши з сім'єю у Печерському монастирі місце поховання свого батька, князя Володимира Ольгердовича, і дядьків, Андрій Володимирович «...размыслих на своем серци: колико то гробов. А вси тыи жили на сем свете, а пошли вси к Богу. И помыслил есмь: помале и нам тамо пойти, где отци и братіа наша...»¹¹. Київський намісник Роман-Олізар Волчкевич у заповіті, написаному в 1450 р., зауважував, що «каждому человеку належит дбати так на

частях. Отв. ред. А. Ястребицкая. Ч. 3. Средневековый человек и его мир. М.: Интерпракс, 1995. С. 31.

⁹ Арьес Ф. Человек перед лицом смерти. М.: Прогресс-Академия, 1992. Ресурс: https://royallib.com/read/ares_filipp/chelovek_pered_litsom_smerti.html#2150400

¹⁰ Докладніше див.: Ковальова С. Інститут заповіту в руському праві X – першої половини XIV ст. Держава і право. Збірник наукових праць. 2009. Вип. 43. С. 153–159.

¹¹ Розов Володимир. Українські грамоти. Т. 1. XIV і перша половина XV в. К.: Друкарня ВУАН, 1928. С. 154.

марність світа а треба уважати на вічність несконченну...»¹².

Юридичне значення заповіту полягало в наданні спадкодавцем розпоряджень щодо його майна, однак не менш важливим для середньовічної людини було зробити розпорядження щодо своєї душі. Такі розпорядження містилися у диспозиціях щодо душі та майна. Турбота про спасіння душі прямо підкреслювалася у заповітах XV – перших років XVI ст. У переважній більшості випадків це проявлялося у заповіданні частки майна церкві. Наприклад, уже згадуваний Роман-Олізар Волчкевич заповідав зібрати з своїх сіл, розташованих на Київщині, Волині і Поділлі, по п'ять кіп грошей і віддати їх церквам «на похорон тіла мого у помощь душі моїй грішній»¹³. 1 вересня 1507 р. пан Семен Романович заповідав архиерею Пустинського монастиря «чудотворцю Христову» Миколі половину свого вотчинного маєтку Шепеличів разом із залежними людьми, а також землі, вислужені у великого литовського князя (господаря) Олександра. Ремінісценції концепту «дарунок – віддарунок» чітко простежуються у тексті заповіту: «А за тое именьє маюг уписати шесть душ у вічноє поминанье, у служебник» (згадані шестеро людей – це батьки Семена Романовича, він сам, його дружина і двоє синів). Далі заповідач обумовив, що все заповідане майно залишатиметься у власності наступних ігуменів Пустинського монастиря, щоб вони разом із всіма ченцями «вічно тым душам нашим память делали», і недвозначно додав, що «хто бы хотел у тое ся уступати *а нашим душам память заронити* (курсив мій – С.К.), тот ся с нами розсудит пред милостивым Богом на страшном суде»¹⁴. Тож заповіти XV–XVI ст. містили санкції – структурні частини, в яких вказувалося на негативні наслідки для тих осіб, які могли порушити у майбутньому висловлені у диспозиції розпорядження спадкодавця.

Того ж дня, 1 вересня 1507 р., Пустинський монастир отримав село Гридкове від пана Сенка Гридковича. Останній вислужив це село у житомирського старости Жигимунта Олбриховича. Оскільки Сенко Гридкович не мав потомства, то за законом його майно мало відійти родичам по бічній лінії, а при відсутності таких – повернутися у власність Олбриховича, але заповідач вирішив долю вислуженого майна на користь монастиря, «отдаляючи [майно]

¹² Українські грамоти XV століття. Ред. І. Білодід. К.: Наук. думка. 1965. С. 27.

¹³ Там само. С. 27.

¹⁴ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. 1. Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси. Т. 6. К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1883. С. 10–11.

от всых крвных, близких и повинных», натомість зобов'язуючи ігумену та братію записати «у вечистый поминник» батьків, дядька, брата і сестру Сенка, а також його самого. Передбачаючи можливі претензії спадкоємців за законом, Сенко Гридкович, використавши вже знайому формулу, вказав: «А хтобы хотел [село Гридкове] от церкви Божой отнят, тот розсудится со мною на страшном суде Христовом»¹⁵. Отже, у литовсько-руській правовій психології порушення майнових прав церкви щодо заповіданого їй майна завдавало шкоди душам і заповідача, і порушника.

Релігійні ремінісценції в заповітах мешканців українських земель Великого князівства Литовського займали таке ж місце, як і правові. Це ще раз свідчить про специфіку середньовічної психології, в якій правові та релігійні норми становили синкретичну єдність. Тож заповіт фактично був не лише юридичним документом, але й духовним. Наявність заповіту сприймалася як ознака того, що особа подбала про наведення порядку у власних земних справах, тобто проявила властиву благочестивому християнину завбачливість та розсудливість. Гідним поваги вважалося, наприклад, намагання запобігти виникненню можливого розбрату між спадкоємцями через спадщину. Прагнення продемонструвати у заповіті побожність та інші християнські чесноти сприяли певній уніфікації форми заповіту, виробленню широко вживаних формул. І хоча це певною мірою знеособлювало заповідача, однак у заповітах XV – початку XVI ст. крізь плетиво словесних кліше проривалися індивідуальні риси вдачі, нерідко «суєтні» інтереси, бажання та прагнення, що дають уявлення про повсякденність руського/литовського магната, шляхтича або міщанина. Наприклад, у заповіті Романа-Олізара Волчкевича містилася докладна інструкція щодо якості труни, в якій він наказував поховати себе¹⁶. Відправляючись у 1509 р. на господарську службу, князь Василь Іванович Шем'ячич на випадок непередбачуваної смерті склав заповіт, у якому ретельно визначив, кому з родичів він залишає хрест, панагію, шубу, прикраси, чарки, кубки, при тому вказавши, у якого кредитора кожна з речей перебуває у заставі, а отже, має бути попередньо викуплена спадкоємцем¹⁷. Пан Семен Романович, щедро заповівши монастирю обширний перелік нерухомого і рухомого майна, додав: «А тепере еще при своем животе хочу тое имети все ку своему

¹⁵ Там само. С. 12.

¹⁶ Українські грамоти XV століття... С. 27.

¹⁷ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Т. 2. СПб.: Типография Э. Платца, 1865. С. 123–124.

пожитку»¹⁸.

Культура укладання заповіту вимагала наявності в його структурі заключних частин: есхатологу – зазначення місця та дати його написання, субскрипції – формули, що виражала сутність вірчої дії, та сигнатури – підпису спадкодавця, засвідченого його печаткою. Всі ці клаузули були наявні в заповітах мешканців українських земель Великого князівства Литовського XV – початку XVI ст. *Канонічне право католицької церкви вимагало, щоб заповіт укладався в обов'язковій присутності свідка-священника.* Тож цієї умови дотримувались у католицьких країнах середньовічної Європи. Але у Великому князівстві Литовському заповіти, укладені у присутності свідків-мирян, також вважалися такими, що мають юридичну силу. Ймовірно, на появу такої практики вплинули, з одного боку, поліконфесійність князівства, з іншого, – руське походження норм інституту заповіту. Траплялися випадки, коли заповідачі крім своєї печатки просили свідків додати їхні. Так було, коли заповідач поступався свідкам за соціальним і майновим становищем; наявність на заповіті печаток господаря, князів або єпископів надавала документу легітимності та ваги.

З 20-х рр. XVI ст. інститут заповіту у Великому князівстві Литовському, як і в решті європейських країн, зазнав істотних змін. Еволюція заповіту була викликана соціокультурними, політико-правовими, ідеологічними реаліями XVI ст., які зумовили кардинальні зрушення у світосприйнятті європейців. *Знайома та звична картина світу протягом «довгого» XVI ст. стрімко змінювалася, породжуючи відчуття безсилості, безпорадності, непевності: відкриття Нового світу спростовувало споконвічні уявлення про трихотомічну будову земного світу (Європа – Азія – Африка); формування централізованих держав руйнувало традиційні сеньйоріально-васальні відносини; нові політичні вчення вже не вважали благочестя, побожність та моральність іманентно властивими якостями «доброго» правителя; нові віровчення заперечували загальновизнані догми, підривали авторитет визнаних стовпів богослов'я і ослаблювали зв'язки індивіда з численними корпораціями, у рамках яких традиційно розгорталося його буття.* Для середньовічної свідомості поняття «новизна», «зміни» завжди мали негативні конотації, тож зростання індивідуалізму, раціоналізму, прагматизму, що супроводжували трансформацію середньовічної людини в людину Ранньомодерного часу, сприймалися вкрай болісно та песимістично. Ренесансне відчуття безмежності

¹⁸ Архив Юго-Западной России... Ч. 1. Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси. Т. 6. С. 11.

власних сил, гедонізм, радість та захоплення життям відтак змінювалися почуттями розгубленості, песимізму, страху та відчаю. У суспільній свідомості зростав сумнів у могутності людського розуму, недарма у XVI ст. спостерігався інтерес до спадщини античних скептиків. За влучним висловом Ж.-К. Марголена, XVI століття для Європи, внаслідок кризи цінностей і кризи свідомості, було століттям звичаїв навиворіт та світу догори дригом¹⁹. «Світ догори дригом» сприймався суспільством як переддень Кінця Світу. Есхатологічні настрої живилися численними лихами: епідемії, неврожаї і спалахи голоду, війни, релігійні чвари, загроза турецької навали були немов моторошними ілюстраціями до Апокаліпсиса. У суспільстві зростало переконання, що світ переповнився гріхом і тому страждає від Божого гніву, а невдовзі зазнає ще страшніших кар. Як визначив Ж. Делюмо, людина відчувала хворобливий жах перед Божим судом, перебуваючи у полоні докорів сумління та думок про вчинені гріхи, і була одержима ідеєю смерті: йшлося про колективний невроз на основі почуття провини²⁰. Сконцентрованість на смерті всіляко стимулювалася католицькою церквою. Так, у період Контрреформації набула поширення теза про те, що людина не має чекати смерті, щоб звернутися душею до Бога, а повинна готуватися до смерті протягом всього життя²¹. Після Тридентського собору (1545–1563) католицька церква вдалася до так званого «пастирства страху», яке основним методом виховання пастви вважало залякування пеклом і загробними муками²². Як результат, фіксація на смерті, страх перед невідворотністю Божого суду та відчайдушне прагнення спасіння душі як архетипи суспільної ментальності XVI ст. знаходили прояв як у моделях поведінки людей, так і у сфері духовної культури – у філософії, теології, літературі, живописі.

Велике князівство Литовське XVI ст. розвивалося у загальному європейському християнському полі, тож у свідомості литовсько-руського населення розгорталася та ж криза загальноєвропейських установок та цінностей. Зауважимо, що серед дослідників висловлювалася думка, що криза засадничих основ суспільної

¹⁹ Margolin J.-Cl. Devins et charlatans au temps de la Renaissance. Paris: Colloques du Centre de recherches sur la Renaissance, Université de Paris-Sorbonne, 1979. P. 52.

²⁰ Делюмо Ж. Грех и страх: Формирование чувства вины в цивилизации Запада (XIII–XVIII вв.). Екатеринбург: Изд-во Уральского университета, 2003. С. 406.

²¹ Аръес Ф. Человек перед лицом смерти... Ресурс: https://royallib.com/read/ares_filipp/chelovek_pered litsom_smerti.html#2150400

²² Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття. К.: Laurus, 2012. С. 238–239.

свідомості у князівстві відчувалася не так гостро, як у країнах Західної Європи, і з певним запізненням (на 10–20 років), оскільки вищеназвані настрої, почуття та ідеї існували як результат західних впливів, а не органічного розвитку, тоді як умови реальності у Великому князівстві Литовському не вповні дорівнювали західноєвропейським. Це дає підстави кваліфікувати розвиток західних моделей і норм як «поверхневий», а запозичення та впровадження як неглибокі²³. Однак варто зазначити, що ідеї і Реформації, і Контрреформації отримали поширення серед литовсько-руського населення; страх перед пекельними муками та прагнення спасіння душі знаходили прояв у створенні релігійних братств, організації релігійних процесій, жертвах на церкві та монастирі тощо; головною темою проповідей стали заклики до покаяння, основним сюжетом ікон XVI ст. – Страшний суд. Тож ментальні архетипи населення Великого князівства Литовського, у тому числі його українських земель, вписувалися у європейський психологічний та ідеологічний дискурс. Але характеризуючи специфіку руської правової свідомості у порівнянні, наприклад, з німецькою або польською, варто звернути увагу на те, що православна церква у справі виховання вірян визнавала не католицьке «пастирство страху», а «пастирство сорому», тобто спиралася не на залякування, а на прищеплення почуття сорому перед Богом і людьми, формуючи в людини здатність до самоконтролю, ототожнюваного зі страхом Божим, що мав стримувати її поведінку²⁴. В інших суттєвих проявах правова психологія православної людини мало відрізнялася від такої у католиків. Додатковим підтвердженням може бути характер еволюції інституту заповіту у писаному литовсько-руському праві, правосвідомості населення та правовідносинах.

У XVI ст. у Великому князівстві Литовському правове регулювання спадкування отримало закріплення в писаному праві. Норми спадкового права містилися у різних розділах *Статуту 1529 року*, а вже у *Статутах 1566 і 1588 років* вони були впорядковані та об'єднані в окремий розділ (в обох Статутах – розділ VIII «О тестаментех»). Основну увагу законодавець сконцентрував на спадкуванні за заповітом. Відтак намітилася тенденція до секуляризації правового регулювання відносин спадкування за заповітом, хоча ще не можна було говорити про повний його перехід з-під юрисдикції церкви до юрисдикції

²³ Докладніше див.: Вандич Пьотр. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. К.: Критика, 2014. С. 21–22.

²⁴ Яковенко Н. Дзеркала ідентичності... С. 239.

держави. На зміст інституту заповіту визначальний вплив здійснили норми римського права²⁵, які поширювалися у литовсько-руському праві через польське та німецьке (магдебурзьке) право. Поза сумнівом, певну роль відіграло і зростання у державі кількості осіб, що отримали юридичну освіту в європейських університетах і займали державні посади у Великому князівстві Литовському, а згодом – у Речі Посполитій. Римське право вплинуло навіть на термін, що вживався для позначення заповіту: руська назва «духовна грамота» замінилася на латинську «тестамент».

Попри зміни у термінології, литовсько-руський заповіт XVI ст. зберіг формуляр, що склався ще у руському праві XIII–XIV ст. та, як і раніше, включав традиційні клаузули: інтитуляцію, інвокацію, аренгу, диспозицію щодо душі і тіла, диспозицію щодо майна, санкцію, корробрацію, есхатокол, субскрипцію. Однак саме словесне оформлення клаузул із письмовим нормативним закріпленням інституту заповіту в Статутах зазнало деяких змін. Так, в інтитуляції вказувалися не лише ім'я, титули та посади заповідача, а і додавалося, що на момент укладання заповіту він мав заповідальну дієдатність. Наприклад, староста Слонімський та Кам'янецький Михайло Богуш Боговитинович у заповіті, укладеному 12 листопада 1529 р., вказав, що діє «своим целым умом и полным разумом, никим не намовен и не принужон»²⁶. У заповіті зем'янки Феодори Павлівни Яковицької, датованому 15 червня 1571 р., читаємо: «будучи мне от Бога навежоной хоробою, с которое, понимаючи, иж жива быти не могу, але еще за целое памети и зуполного умыслу моего на сем дестаменте моем остатную волю мою выписую»²⁷. У 1582 р. Борис Дахнович Охлоповський визнав, що уклав заповіт «будучи в недостаточном здорови, але в целом розуме, з добрым розмыслом и доброю паметю», «по доброй воли моеи, не будучи ни от кого намовеным, ани припужоным»²⁸. Тож до заповіту вносилися інформація, що засвідчувала легітимність документу. Важливою умовою заповідальної дієдатності були

²⁵ Докладніше див.: Ковальова С. Інститут заповіту в праві українських земель Великого князівства Литовського. Держава і право. Збірник наукових праць. 2006. Вип. 33. С. 104–110.

²⁶ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Т. 1. СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1846. С. 75.

²⁷ Українське повсякдення ранньомодерної доби: Збірник документів. Вип. 1. Волинь XVI ст. К.: Фенікс, 2014. С. 171.

²⁸ Там само. С. 370.

розумове і психічне здоров'я та добровільність волевиявлення; незадовільний фізичний стан заповідача не був підставою для визнання заповіту недійсним.

Корроборація (клаузула, в якій засвідчувалася автентичність заповіту) містила перелік свідків, які були присутні при укладанні заповіту. Як правило, свідками запрошували родичів (власних або спадкоємця), представників місцевої адміністрації, часто священників. Загальна кількість свідків, як це впливає з текстів тестаментів, перевищувала трьох. Така увага до формальних деталей документу свідчить про поширення у суспільстві знань артикулів Статутів, в яких регламентувалися умови чинності та процедура укладання заповіту. Варто звернути увагу на те, що присутність священника не вимагалася нормами Статутів, тож їх запрошували переважно в тих випадках, коли заповіт укладала людина, що передчувала близьку смерть, відтак потребувала сповіді та соборування. Отже, у литовсько-руській правовій свідомості міркування релігійні не витісняли міркувань юридичних. Тож заповіт набував більш виразних ознак юридичного документу, при цьому не втрачаючи релігійно забарвленого аксіологічного значення.

Заповіти населення українських земель Великого князівства Литовського містили диспозиції і щодо душі та тіла, і щодо майна. Розпорядження щодо тіла, як правило, стосувалися місця поховання. Перевага надавалася монастирям, церковним подвір'ям або приміщенням церков: шанси на спасіння душі зростали, якщо тіло небіжчика покоїлося у сакральному, «намоленому» місці. Соціальний статус та майновий стан заповідача визначали діапазон можливостей вибору такого місця. Князь Богущ Федорович Корецький, чий рід походив від Гедиміна, обіймав високі державні посади, у тому числі воєводи Волинської землі, старости Луцького, Брацлавського і Вінницького, заповідав поховати його у Києво-Печерському монастирі «при телесех прародителей моих»²⁹. Іван Яцкович Летинський, що належав до дрібної волинської шляхти, обрав місцем поховання церкву у селі Радовичі, в якій вже був похований його батько³⁰. Вже згадувана зем'янка Феодора Павлівна Яковицька, не маючи змоги обирати, заповідала чоловіку

²⁹ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. 1. Акты, относящиеся к истории православной церкви в Юго-Западной России. Т. 1. К.: В университетской типографии, 1859. С. 95–96.

³⁰ Волинські грамоти XVI ст. Упор. В. Задорожний, А. Матвієнко. К.: Наукова думка, 1995. С. 23.

поховати її «водлуг обычаю хрестянского где его воля будет»³¹.

Попри увагу до душі та тіла, основний обсяг тестаментів присвячувався майновим розпорядженням, причому в останній третині XVI ст. серед руського населення скоротилася кількість випадків заповідання майна церквам та монастирям, особливо серед незаможних станів – міщан, дрібної шляхти. Н. Білоус на підставі аналізу заповітів волинських міщанок і порівняння сум, відписаних на побожні цілі та поховання, дійшла висновку, що на Волині наприкінці XVI ст. жінки католицького віросповідання значно сильніше переймалися проблемами спасіння душі, ніж православні³². *Дозволимо собі не погодитись із таким висновком: скоріше, це характеризує майнове становище руського населення, а не його побожність.* Як аргумент, зауважимо, що, наприклад, Богуш Корецький заповідав щедрі земельні (разом із залежними людьми) та грошові пожертви київським і волинським церквам і монастирям.

Отже, зосереджений на прагненні спасіння душі релігійний тип свідомості литовсько-руського населення XV–XVI ст. зумовив характер та значення інституту заповіту. Під впливом церковних догматів, згодом закріплених у канонічному праві, заповіт у суспільній та індивідуальній правовій психології мешканця Великого князівства Литовського набував не лише юридичного, а й насамперед ціннісного значення як дієвий спосіб збільшити шанси особи на Порятуюнок, оскільки уможливив передачу майна церкві «на поминання душі». Тож у XV – на початку XVI ст. заповіт («духовна грамота») сприймався не лише як прагматичне розпорядження щодо долі свого майна на випадок смерті, а й як сакральне свідчення глибокої віри та моральних чеснот особи, що, готуючись до зустрічі з Творцем, вчасно замислилася над найважливішими для християнина питаннями, усвідомивши швидкоплинність земного життя та підготувавшись до життя вічного. Подальша еволюція інституту заповіту була викликана соціокультурними, політико-правовими, ідеологічними реаліями XVI ст. Відтак, заповіт у Великому князівстві Литовському, у тому числі на його українських землях, у XVI ст. розвивався, з одного боку, в умовах системної кризи традиційних установок та цінностей, що зрештою призвела до поширення есхатологічних настроїв у суспільстві, з іншого, – в умовах інтенсифікації правотворчості, формування писаного права та рецепції римського права. Тож заповіт набував виразних ознак юридичного документу, при цьому не втрачаючи релігійно забарвленого аксіологічного значення.

³¹ Українське повсякдення ранньомодерної доби... С. 171.

³² Білоус Н.. «Вызнаваю сим моим тастаменьтом и остатнею волею своею»... С. 134.

PhD in Law Svitlana Kovalova (Mykolaiv, Ukraine)

Earthly and eternal life in the 15th - 16th centuries Lithuanian-Russian legal psychology through the prism of the institution of will

The article establishes the socio-cultural, political, legal, ideological realities of the 15th - 16th centuries, which influenced the development of the institution of will in Lithuanian-Russian law and determined the essence and characteristics of this institution in terms of its reflection in public legal consciousness of the Grand Duchy of Lithuania society. The religious type of consciousness of the 15th - 16th centuries Lithuanian-Russian people focused on the aspiration for the salvation of the soul determined the significance of the institution of will. Church dogmas which were subsequently fixed in canon law, influenced the comprehension of will in the public and individual consciousness of the Grand Duchy of Lithuania people. The will was regarded as not only the legal document, but also as a value hence it was an effective meaning to increase a person's chances of Salvation, since it made it possible to transfer property to the church "for soul remembrance". As a result, in the XV - early XVI century the will ("spiritual letter") was perceived not only as a pragmatic order regarding the own of one's property in case of person's death, but also as a sacred testimony of the deep faith and moral virtues of a person who, preparing for a meeting with the Creator, promptly pondered about the most important Christian issues realizing the frailty of earthly life and preparing for eternal life. The sociocultural, political, legal, ideological realities of the 16th century determinate further evolution of will. So the 16th century evolution of will in the Grand Duchy of Lithuania, including its Ukrainian lands, was caused by several reasons. At first it was the crisis of traditional values, which ultimately led to the spread of eschatological expectations in society. At second it was the intensification of lawmaking, the formation of written law and the reception of Roman law. Thus, the will acquired more and more expressive features of a legal document, while not losing its sacral axiological meaning.

Key words: legal psychology, sense of justice, will, Lithuanian-Russian law, medieval law, Grand Duchy of Lithuania.

Кандидат юридических наук Светлана Ковалёва (Николаев, Украина)

Жизнь земная и вечная в литовско-русской правовой психологии XV-XVI вв. через призму института завещания

В статье установлены социокультурные, политико-правовые, идеологические реалии XV-XVI вв., повлиявшие на развитие института завещания в литовско-русском праве и определившие характер и особенности этого института в аспекте его отражения в правосознании населения Великого княжества Литовского. Сосредоточенный на стремлении к спасению души религиозный тип сознания литовско-русского населения XV-XVI вв. детерминировал характер и значение

інститута завіщання. Під впливом церковних догматів, внаслідок закріплених в канонічному праві, завіщання в суспільному та індивідуальному свідомості жителя Великого князівства Литовського набувало не тільки юридичного, а й переважно ціннісного значення, як дійсний спосіб збільшити шанси особи на Спасіння, оскільки зробило можливою передачу майна церкві «на помин душі». Як наслідок, в XV – на початку XVI в. завіщання («духовна грамота») сприймалося не тільки як прагматичне рішення щодо майна, а й як свідчення глибокої віри та моральних добродетелей людини, який, готуючись до зустрічі з Творцем, своєчасно задумався над найбільш важливими для християнина питаннями, усвідомивши тимчасовість земного життя та підготувавшись до життя вічного. Далі еволюція інститута завіщання була визначена соціокультурними, політико-правовими, ідеологічними реаліями XVI в. Як наслідок, інститут завіщання в Великому князівстві Литовському, в тому числі й на українських землях, в XVI в. розвивався, з одного боку, в умовах системного кризи традиційних установок та цінностей, що в кінцевому підсумку привело до поширення есхатологічних настроїв в суспільстві, а з іншого, – в умовах інтенсифікації правотворчості, формування писаного права та рецепції римського права. Таким чином завіщання набувало все більш виразних характеристик юридичного акту, при цьому не втрачаючи свого релігійно-ціннісного значення.

Ключові слова: правова психологія, правосвідомість, завіщання, литовсько-руське право, середньовічне право, Велике князівство Литовське.

Кандидат юридичних наук Світлана Ковальова (Миколаїв, Україна)

Життя земне і вічне у литовсько-руській правовій психології XV–XVI ст. через призму інституту заповіту

У статті встановлено соціокультурні, політико-правові, ідеологічні реалії XV–XVI ст., які вплинули на розвиток інституту заповіту в литовсько-руському праві та визначили характер і особливості цього інституту в аспекті його відображення у правосвідомості населення Великого князівства Литовського. Зосереджений на прагненні спасіння душі релігійний тип свідомості литовсько-руського населення XV–XVI ст. зумовив характер та значення інституту заповіту. Під впливом церковних догматів, згодом закріплених у канонічному праві, заповіт у суспільній та індивідуальній правовій психології мешканця Великого князівства Литовського набував не лише юридичного, а й насамперед ціннісного значення як дієвий спосіб збільшити шанси особи на Порятуюнок, оскільки уможливив передачу майна церкві «на поминання душі». Тож у XV – на початку XVI ст. заповіт («духовна грамота») сприймався не лише як прагматичне рішення щодо долі свого майна на

випадок смерті, а і як сакральне свідчення глибокої віри та моральних чеснот особи, що, готуючись до зустрічі з Творцем, вчасно замислилася над найважливішими для християнина питаннями, усвідомивши швидкоплинність земного життя та підготувавшись до життя вічного. Подальша еволюція інституту заповіту була викликана соціокультурними, політико-правовими, ідеологічними реаліями XVI ст. Відтак заповіт у Великому князівстві Литовському, у тому числі на його українських землях, у XVI ст. розвивався, з одного боку, в умовах системної кризи традиційних установок та цінностей, що зрештою призвела до поширення есхатологічних настроїв у суспільстві, з іншого, – в умовах інтенсифікації правотворчості, формування писаного права та рецепції римського права. Тож заповіт набував більш виразних ознак юридичного документу, при цьому не втрачаючи релігійно забарвленого аксіологічного значення.

Ключові слова: правова психологія, правосвідомість, заповіт, литовсько-руське право, середньовічне право, Велике князівство Литовське.

* **Ковальова Світлана Григорівна** – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри історії і теорії держави і права Чорноморського національного університету імені Петра Могили.

E-mail: svetkovaleva0902@gmail.com